

Printing

Special Issue

Area

March-2018

International Multilingual Research Journal

ISSN 2394-5303

Social Reformer :
Dr. Babasaheb Ambedkar

Prof. Dinesh Jaronde

- 39) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल
डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, रिसोड ता.रिसोड जि.वाशिम || 139
- 40) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदू कोड बिल
प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख, खडकी, अकोला || 142
- 41) बुद्ध आणि त्यांच्या धम्मा बदल डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचा व्यावहारिक दृष्टीकोण
प्रा. सुजाता प्र. केने, अकोला || 145
- 42) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची राजकारणाविषयीची भूमिका
प्रा. डॉ. सुनील शिवलाल राठोड,कारंजा (लाड) जि. वाशिम || 148
- 43) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य
सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर, शिवणी-कुंभारी, ता.जि. अकोला- || 151
- 44) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल
प्रा.डॉ.उज्ज्वला रावसाहेब पाटील, कराड || 153
- 45) डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार
सहा. प्रा.डॉ. उमेश आर. धुमाळे, अकोट. || 157
- 46) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व संविधानातील शैक्षणिक तरतुदी
प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार, जि. गडचिरोली || 160
- 47) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व शिक्षण
प्रा.डॉ.विजय प्रकाश जाधव, वाशिम. || 163
- 48) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची शैक्षणिक दृष्टी
डॉ. विजया यादवराव गेडाम, चंद्रपूर. || 165
- 49) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व मूलभूत हक्क
विश्वनाथ हणमंतराव पवार || 168
- 50) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली लोकशाही
डॉ.शिवप्रसाद पंजाबराव वायाळ, जनार्दन सुरुशे || 172

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य

सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर
श्री गणेश कला महाविद्यालय,
शिवणी-कुंभारी, ता.जि. अकोला-

विसावे शतक अनेक घडामोडींनी व्यापले आहे. परंतु मानवी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्यायाच्या भूमिकेसाठी पराकोटिचा संघर्ष करणारा, वींचित, दलिततांचा नायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लढा या शतकाचे पाहीला आणि वींचितांना आत्मसन्मान देणारा हा युगप्रवर्तक खऱ्या अर्थाने देशाच्या इतिहासात संस्कृतीचे पान सुवर्णमयी करणारा ठरला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे या यद्देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यांचे थोर व्यक्तिमत्त्व, प्रगाढ विद्वत्ता, अचूक दूरदर्शीपणा आणि निरकस अभ्यासू वृत्ती सोबतच ते थोर समाजशास्त्रज्ञ, राजनितिज्ञ I, भारतीय लोकशाहीचे उधारक होते. स्त्री उध्दाराचे क्षेत्र देखिल त्यांच्या नजरेतून सुटले नाही. भारतीय नारी जीवनाचे सुक्ष्म निरीक्षण करून या उपोक्षित समाज घटकासाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. देशाच्या सुपुत्रांनी ज्या कुशीतून जन्म घ्यावा त्या मातेच्या वाटेला आलेल्या दैनिय अवस्थेची त्यांना जाणीव होती. बाबासाहेब हे भारतभूमिचे खरे सुपुत्र होते. कारण खरा सुपुत्र तोच असतो जो मातेची दास्यातून मुक्तता करतो. मग ते दास्यत्व शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक कुठल्याही प्रकारचे असो. दुःखाचे चटके खात जीवन जगणाऱ्या माणसाला दुसऱ्यांच्या दुःखाची जाणवी लवकर होते. म्हणून बाबासाहेब स्त्रीयांचे दुःख अधिक चांगल्याप्रकारे समजू शकले. त्यांचा आत्मोध्दार करून स्त्रीयांना मानव म्हणून जगण्याचा हक्क त्यांनी बहाल केला. म्हणून त्यांना स्त्री जागृतीचा जनक म्हणून संबोधले जाते. 'स्त्री' चा आत्मसन्मान, स्वाभिमान जागविणाऱ्या, जपणाऱ्या डॉ. बाबासाहेबांना आम्ही काय दिले? कशी पिढी देणार? कोणता समाज आम्ही घडविणार? या सर्व प्रश्नांचा विचार या अनुषंगाने होणे गरजेचे आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून:

नागपूर येथे आयोजित ऑल इंडिया डिप्रेस्ड चूमन्स

कॉन्फरन्स येथे माहिलांना उद्देशून डॉ. आंबेडकर यांनी समाजाच्या प्रगतीचे मापदर्द दिले ते म्हणतात की, स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून आहे. ज्या देशातील स्त्री ही प्रगत आहे तोच देश प्रगत समजावा असा नवा दृष्टीकोन त्यांनी प्रदान केला. तात्पर्य स्त्रियांची प्रगती हे मुख्य विकासाचे सूत्र असल्याचे त्यांनी समाजाच्या लक्षात आणून दिले.

स्त्रि मुक्तीचा विचार:

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्री ला धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा विचार मांडला त्यासाठी त्यांनी आयरीश देश भक्त डॅनियल ओ कॉनल चे वचन भारतीय संविधाना संबंधीच्या अखेरच्या भाषणात उद्गारले होते, ते असे -

"No man can be grateful at the cost of honour, no woman can be grateful at the cost of her chastity and no nation can be grateful at the cost of its liberty."

व्यक्ती, स्त्री आणि राष्ट्र हे प्रतिपद्य, निष्कलंकता आणि स्वातंत्र्य या शिवाय कृतज्ञ राहू शकत नाही असे प्रतिपादन करून आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेचा आणि स्वातंत्र्यांचा आग्रह धरला. हिंदू कोड बिल आणि स्त्री स्वातंत्र्य:

डॉ. बाबासाहेबांनी स्वतंत्र भारताची घटना तयार करित असतांना हिंदू कोड बिल मांडले. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने ते बिल मंजूर व्हावे असा आग्रह धरला. त्यात स्त्री मुक्तीसाठी कायद्याच्या माध्यमातून जे कार्य केले ते ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय महत्त्वाचे आहे. भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून 'स्त्री' वर लादलेली हजारो वर्षांपासूनची आर्थिक, सामाजिक बंधने गुलामगिरी कायद्याद्वारे पूढील प्रमाणे नष्ट करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

- 1) पित्याच्या संपत्तीमध्ये पूत्रा प्रमाणे कन्येचाही समान वाटा.
- 2) पतिच्या निधनानंतर पत्नीला वारसा हक्क मिळावा. यात बाबासाहेबांची आर्थिक स्वातंत्र्याची कल्पना होती.
- 3) मुलीला कायदेशीर दत्तक घेता येणे व पत्नीला मूल दत्तक घेण्याचा अधिकार असावा. दत्तक घेतांना पत्नीची संमती हे कलम स्त्री-पुरुष समानतेसाठी नमूद केलेले दिसते.
- 4) जातीच्या बाहेरचा दत्तक घेतल्यास त्याला कायदेशीर मान्यता मिळावी यात जाती निर्मुलना बरोबरच माणसाचे मुल्य तो कोडे जन्मला या आधारे न ठरवता त्याच्या जीवन कर्मावरून ठरावे हा शुध्द हेतू दिसून येतो.
- 5) आंतर जातीय विवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळावी.
- 6) बीडो मंजूर, कष्टकरी, कामकरी स्त्रियांच्या घेतनाच्या बाबतीत

हाणार शापण धांवेडकरांन्यांनो सोवीचे मसुदे तयार केलेले.

रद केले

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेले हिंदू कोड बिल म्हणजे स्त्रियांच्या मानस्यो हक्कासाठी तयार केलेले फार मोठे कार्य होय. त्यांनी अनेक प्रयत्नां विरोध करून घटनेतील कलम १४, १५, १८ मध्ये स्त्री-पुरुष असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. आज स्त्रियांना इंजिनियर, वकील, प्राध्यापक, वैज्ञानिक, डॉक्टर, पॉलिस्, राजकारण तसेच प्रत्येक क्षेत्रात यशस्वी वाटचाल करतांना पाहून बाबासाहेबांचे स्त्री जातीवर केलेल्या अनंत उपकाराची जाणीव होते. भारतीय राज्यघटनेमूळे स्त्रियांना पुरुषांसमान मतदानाचा हक्क, बारासा हक्क यामूळे सन्मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. सांबतच स्वातंत्र्य, समता, बंधूता ही मूल्येही घटनेनी त्यांना बहाल केली. लिंग, वय, अपंगता आदी भेद न मानता ४५ व्या कलमाने शिक्षण सक्तीचे, मोफत व सार्वत्रिक केल्याने सुसंस्कृत व सुजान समाज तयार होण्यास मदत झाली.

मानसिक, सामाजिक गुलामगिरीतून स्त्री ची मुक्तता:

बौद्धिक गुलामगिरी ही सर्व गुलामगिरीची जननी आहे. त्यासाठी शिक्षण हेच प्रभावी शस्त्र आहे हे बाबासाहेब जाणून होते. म्हणून सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी "शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा" असा मूलमंत्रच त्यांनी दलित, शोषित, अस्पृश्य स्त्री-पुरुषांना दिला. शिक्षणाने सारासार विचार करण्याची क्षमता प्राप्त होऊन स्वतःच्या हक्कासाठी लढण्याची शक्ती प्राप्त होईल असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. मानसिक, सामाजिक, आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्याकरीता स्वतःची अस्मिता जाणून घ्या, स्वाभिमानाची, अन्यायाचा प्रतिकार करणारा, दयेवर नाही तर स्वहक्कावर जगण्याची धमक बाळगणारा प्रतिभासंपन्न समाज केवळ शिक्षणामूळेच निर्माण होईल असा त्यांना विश्वास होता. निष्क्रीय, खिंतपत पडलेल्या समाजाला जागे करण्यासाठी ते अतोनात झटले. स्त्रियांना पुरुषी दार्यातून मुक्त करण्यासाठी बाबासाहेबांनी शिक्षण हे वाघीनीचे दुध त्यांना बहाल केले.

स्त्रियांना धार्मिक गुलाम करणाऱ्या मनुस्मृतीचे दहन:

हिंदू धर्मातील मनुस्मृती या दांभीक ग्रंथाने शुद्र, अतिशुद्र आणि स्त्रियांना धार्मिक गुलाम करून ठेवले होते. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक स्वातंत्र्याचे पंख कापून टाकले होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचा धिक्कार करून या विकृत ग्रंथाचे जाहीर दहन केले. मनुस्मृती हा भारतीय समाजावरचा कलंक आहे असे जाहीर करून तो जाळून हा कलंक त्यांनी पूसून टाकला. कारण या ग्रंथात मानवतेविरोधी भयंकर कायदे केले होते जे स्त्री विकासाच्या विरोधात होते. म्हणून मनुस्मृतीचे दहन करून सर्व कायदे बाबासाहेबांनी

डॉ. बाबासाहेबांनी व्यक्त केली स्त्री विषयक कृतज्ञता:

इ.स. १९४० साली प्रकाशित "धार्मिकतान और द पार्लियामेंट ऑफ इंडिया" हा ग्रंथ बाबासाहेबांनी त्यांची पत्नी रमाबाई यांना समर्पित केला. तर १९४२ साली राजकारणावरील "व्हॉट कॉंग्रेस अण्ड गांधी हॅव डन टू दि अनटूचबल" हा ग्रंथ त्यांनी त्यांच्या इंग्लंड मधल्या त्यांना बॅलोवेली मदत करणाऱ्या निकोप मैत्रीनीला फ्रेनी फ्रेन्ड गाइज हिला श्रद्धांजलपर अर्पण केला. अशा प्रकारे बाबासाहेबांनी आपली पत्नी रमाबाई आणि मैत्रीनी फ्रेनी यांना ग्रंथ समर्पित करून स्त्री विषयक कृतज्ञता व्यक्त केली.

आज समाजात 'स्त्री' चे स्थान, मान यात खूप सुधारणा झाल्या असल्या तरी भारतीय समाजातील कनिष्ठ ठरविलेल्या जातीतील स्त्रियांचे स्थान अजूनही खालच्या पातळीवरच आहे. गेल्या १५-२० वर्षांत शिक्षणाचा फैलाव झाला असला तरी दलित, गरीब समाजातील स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमीच आहे. दलित स्त्रियांना नांकोरी मध्ये अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यांच्या चांगल्या राहणीवटले नाके मुरडली जातात. कामातील चूकांचे भांडवल केले जाते. रिडि वर्डेशनचा उध्दार केला जातो. कामातील चांगल्या कृतीचा उल्लेख न करता मिळणारी बढती तिच्या जातीच्या कारणच समजली जाते. ही परिस्थिती बदलली पाहिजे. भारतीय संस्कृतीत 'स्त्री' ला नेहमीच महानत्व, देवत्व बहाल केलेले आहे. अमानवी, शक्तीशाली रूप देऊन तिचा गौरव करताना तिला पूर्णपणे बंदीस्त करण्याचा चतुरपणा आपल्या दार्भिक संस्कृतीने वर्षानुवर्ष केलेला आहे. तिच्या उपजत नाजूक, सौंदर्यपूर्ण आणि आकर्षणाचा विषय ठरविलेल्या शरिराचा तिने चूल व मूल यासाठीच उपयोग करावा असे पुवांपार चास्त आलेली परंपरा डॉ. बाबासाहेबांच्या स्त्री विषयक कार्यामूळे आज खंडीत झाली आहे. भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्री विकासाच्या वाटा खुल्या केल्या आहेत. स्त्री ही माणूस आहे आणि ती अधिकार संपन्न असली पाहिजे. कारण स्त्री ही समाजोद्धाराची जननी आहे असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. आधुनिक काळात सर्वच क्षेत्रांमध्ये आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविणारी 'स्त्री' ही मानवी जीवन सर्वांग सुंदर घडविणारी एक फार मोठी शक्ती आहे. यामागे बाबासाहेबांचे फार मोठे योगदान आहे.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक विचार आणि कार्य हे स्त्रियांना न्यायपूर्ण जीवन प्रदान करणारे आहे. त्यांचा 'स्त्री' मुक्तीचा विचार स्त्रियांच्या प्रगतीला पूरक आहे. भारतीय संविधानाने स्त्रियांना मानवाधिकार प्राप्त झाले याचे संपूर्ण श्रेय बाबासाहेबांना

जाते. नव्या व्यवस्थेतील स्त्रियांच्या अवमूल्यनाचा आंबेडकरांचा विचार निषेध करते. डॉ. बाबासाहेबांनी राष्ट्राची प्रगती स्त्रियांच्या प्रगतीवर घातून समाजाला नवे ऐतिहासिक भान दिले. त्यांचे विचार स्त्रियांच्या सर्वांगीन कल्याणाचा मार्ग आहे. मनुस्मृतीचे दहन करून स्त्रियांना धार्मिक स्वातंत्र्य बहाल केले. बाबासाहेबांनी निर्माण केलेले हिंदू कोड बील स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची सनद आहे. एकंदरीत स्त्री स्वातंत्र्य, अंधश्रद्धेतून मुक्त, पारंपारिक व टाकावू कल्पनांचा त्याग केलेली सुयोग्य नागरीक, समाजाचा प्रमुख घटक असण्याची पात्रता दाखविणारी, सर्वच क्षेत्रातून न्याय मिळवून घेणारी, स्वतंत्र अस्तित्त्व मान्य करण्यास भाग पाडणारी, समान संधी मिळविणारी भारतीय स्त्री बाबासाहेबांना अपेक्षित होती. थोडक्यात बाबासाहेबांच्या विचारांचा, त्यांच्या शिकवणूकीचा नव्याने मागावा घ्यायला हवा. आपल्याकडे महापुरुषांच्या थडग्यांवर फुले वाहण्याचा प्रघात आहे. त्यांच्या विचारांना पायदळी तुडवून देवत बहाल केले जाते. किमान बाबासाहेबांच्या वावतीत असे घट्ट नये येवढीच माफक अपेक्षा.

संदर्भग्रंथ:

- १) पत्रांच्या अंतरंगातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ. माधवी खरात.
- २) 'यशदा' महिला विशेषांक, जानेवारी २००२ पूणे.
- ३) फुले आंबेडकर आणि स्त्री मुक्ती चळवळ - डॉ. ज्योती लांजेवार.
- ४) स्त्री चे भावविश्व आणि आधुनिकता - प्रतिभा इंगोले.
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषण - भाग २
- ६) समता महात्मा फुले व आंबेडकर स्मृती, मार्च १९९२ महिला सामाजिक परिषद, यवतमाळ.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल

प्रा.डॉ.उज्ज्वला रावसाहेब पाटील

मराठी विभाग प्रमुख

शिक्षण महर्षी वापूजी सालुंखे महाविद्यालय,
कराड

सार—

प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'हिंदू कोड बिल'चा थोडक्यात परामर्श घेत असताना तत्कालीन समाजात सत्ताधारी राजकर्त्यांचा विरोधसहन करून, प्रसंगी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामाही दिला. अपमान सहन करावा लागला. अशा हिंदू संहिता विधेयकामुळे केवळ दलित स्त्रियांनाच फायदा होणार नव्हता तर संपूर्ण स्त्रीवर्गाचा फायदा होणार होता. तथापि पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीच्या वर्चस्वामुळे व पहिल्यापासूनच समाजात स्त्रीला दुय्यम स्थान दिल्यामुळे आंबेडकरांच्या हिंदू कोड बिलास प्रचंड विरोध झाला. पण हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियांच्यावावतीत होणाऱ्या भेदभावास आळा बसेल आणि स्त्रीया अधिक सक्षम व सबल होतील असे आंबेडकरांना वाटत होते. तत्कालीन प्रधानमंत्री पं.नेहरूंच्या मनात असूनही राजकीय पेच निर्माण होऊ नये म्हणून ऐनवेळी त्यांनी नकाराची घंटा वाजवली. पण कालांतराने आंबेडकरांच्या बिलातील एकेक कायदा पं.नेहरूंनी पास केला. त्यामुळे आजच्या समाजात स्त्रीया सर्व क्षेत्रात सन्मानाने जीवन जगत आहेत. पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाह करीत आहेत. काही कारणास्तव पतीशी पटलेच नाही तर घटस्फोट घेऊन पोटगीही घेत आहेत. आंबेडकरांचे हिंदू कोड बिल म्हणजे स्त्रीमुक्तीचा भक्कम पाया होता. त्यामुळे स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला आळा बसला. संपूर्ण स्त्री वर्गाने

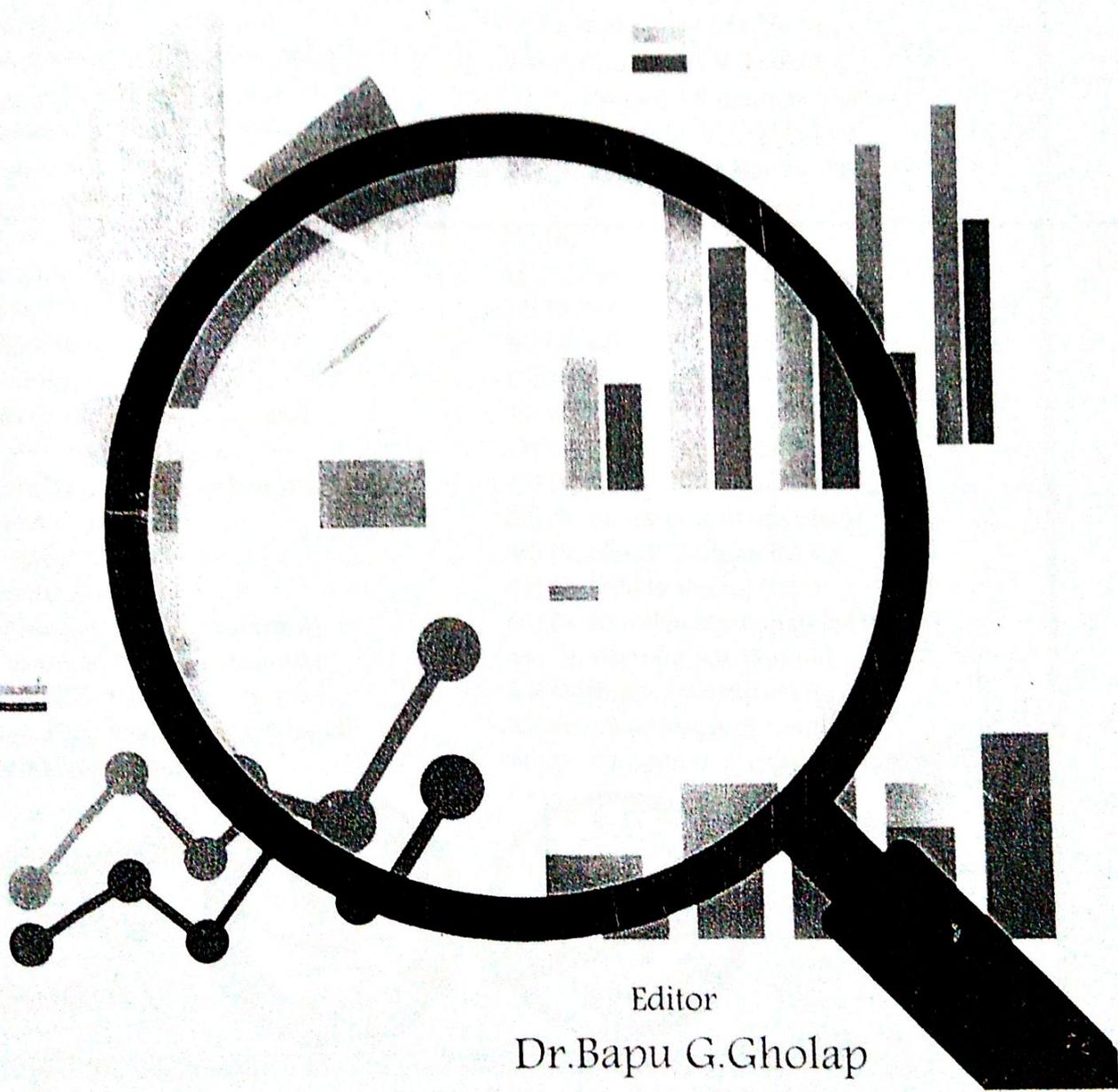
printing AREA

Issue-39, Vol-04,
March 2018

ISSN 2394-5303

International Multilingual Research Journal

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

- 27) "सिद्धार्थेच्या संघर्षशील जीवनाचे चित्रण करणारे आत्मचरित्र : भी कव्हासी"
डा.डॉ.सावंत आशुबा हाके, जि.जालना || 125
- 28) "गोंदिया नगरपालिकेच्या वित्तीय प्रशासनाचा (व्ययाच्या संदर्भात) विश्लेषणात्मक
डा. मनोज एम. तेलरघे, जि. नागपूर || 129
- 29) भारतीय शास्त्रीय संगीतात गुरुशिष्य परंपरेचे महत्त्व
सहा. प्रा. सुशील अ. बाबरकर, ता.जि. अकोला || 132
- 30) समस्या नाटक की रचना प्रक्रिया
डा. बाळासाहेब सोनवणे & श्री. नानासाहेब चोरमले || 135
- 31) भारतीय साहित्य के परिप्रेक्ष्य में आधुनिक काव्य में राष्ट्रीय चेतना का विकास
डा. सुमिता गडकोटी, रानीखेत || 140
- 32) एक हथिया मंदिर, थल (पिथौरागढ) —कुमाऊँ का कैलास : एक ऐतिहासिक...
डा. नीरज रुवाली & नरसिंह || 143
- 33) बाल साहित्य की सामाजिक उपयोगिता, बाल साहित्य का महत्त्व : शैक्षिक...
डा. आभा चौहान, नीमच (म.प्र.) || 146
- 34) मौसमी प्रवास का आर्थिक सामाजिक स्थिति पर प्रभाव (धार जिले के संदर्भ में)
ममता गिरवाल, इन्दौर (म.प्र.) || 148
- 35) डा. विश्वानिवास मिश्र के निबन्धों में लोक साहित्य का महत्त्व
डा. दीप्ति मसीह, आगरा || 151
- 36) वैदिक दर्शन में मानवतावादी अवधारणा
अमुक जी. मित्तल, वाराणसी || 153
- 37) रस तत्त्व का विश्लेषण एवं ललित कला के रूप में संगीत में उसका स्थान
निर्झरी देसाई ठक्कर, बड़ोदरा || 155
- 38) भक्तमाल की विशिष्ट संरचना
प्रकाशचन्द्र, जोधपुर || 159

शहर सौंदर्यीकरणावर होणाऱ्या खर्चातही बचत होईल व विद्यार्थ्यांच्या श्रमदानामुळे जनतेत सुद्धा स्वच्छतेबाबत जागरूकता निर्माण होईल.

३. भविष्यकालीन धोरणे चांगल्या प्रकारे राबविता यावीत आणि निर्धारित केलेली उद्दीष्टे साध्य करता यावीत यादृष्टीने अंदाजपत्रके तयार करतांना प्रथम आयचा विचार करावा व नंतरच योजनेवरील खर्च राशीची तरतूद करावी.

४. प्रशासकीय खर्च नियंत्रणात ठेवण्याच्या दृष्टीने मानधन, भत्ते, दौरे व इतर खर्चाची मर्यादा निश्चीत करावी. मर्यादितपेक्षा जास्त खर्च होणार नाही याची दक्षता घेण्यात यावी.

५. नगरपालिकेने खरेदीच्या प्रत्येक व्यवहारात पारदर्शकता ठेवावी. कोणतहीही खरेदी निविदा मागवूनच करावी. तुलनात्मक दृष्ट्या कमी रकमेच्या निविदा धारकास खरेदीचा आदेश देण्यात यावा. याकरिता एक स्वतंत्र समिती गठीत करावी.

६. विभिन्न व्ययांचे योग्य सुसूत्रीकरण करावे. विविध पदांवरील व्यय मर्यादितंतर्गत राहावे यासाठी नगरपालिकेने प्रथम आपल्या उत्पन्नाचा विचार करावा व नंतरच महत्वाकांक्षी योजना राबवावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची:—

१. पंचायत राज व ग्रामीण विकास : प्रा. जे. बी. नाडे
२. सामाजिक संशोधन पद्धती : डॉ. पु. ल. भांडारकर
३. भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था उद्गम आणि विकास : डॉ. जी. एस. बढे
४. महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम: १९६५: अॅड. अभया शेलकर
५. गोदिया नगरपालिकेची प्रकाशित अंदाजपत्रके : नगरपालिका प्रकाशन

□□□

29

भारतीय शास्त्रीय संगीतात गुरूशिष्य परंपरेचे महत्त्व

सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर
संगीत विशारद (गायन व तबला),

श्री गणेश कला महाविद्यालय, शिवणी—कुंभांगी,
ता.जि. अकोला

संगीत कला ही इतर सर्व ललीत कलांपेक्षा वेगळी आणि सर्वश्रेष्ठ कला मानली जाते. कारण संगीताचा मानवी जीवनाशी एक अतूट असा संबंध आहे. संगीत कलेची निर्मिती ही मानवी महज प्रवृत्तीतून निसर्गतःच झालेली दिसून येते आणि भारतीय संगीतात गुरू—शिष्य परंपरा ही मानवी सभ्यते सोबतच उदयास आलेली निदर्शनास येते. भारतीय शास्त्रीय संगीतात गुरूचे महत्त्व हे अनन्य माधारण आहे. म्हणूनच असे म्हणतात की,

गुरू ब्रह्मा, गुरू विष्णु, गुरू देवो महेश्वरः ।

गुरू साक्षात् परब्रह्म, तस्मै श्री गुरूवे नमः ॥

कारण संगीत ही एक गुरूमुखी विद्या आहे. म्हणून महान सितार वादक पंडीत रविशंकरजी म्हणतात की, "गुरू ही वह मार्ग है जो व्यक्ति के अंदर विद्यमान अंधकार को नष्ट करके उसके हृदय में प्रकाश उत्पन्न करता है।

गुरू—शिष्य परंपरे मध्ये शिष्य हा गुरूगृही किंवा गुरूकूलात विद्यार्जनासाठी जात असं. तिथे वर्षानुवर्ष गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली शिष्यांचे घराणेदार पद्धतीने शिक्षण चालायचे. गुरू त्यांच्या शिष्यांना सिना—ब—सिना तालीम देऊन संगीत कलेत पारंगत करायचे. हे शिष्य स्वतःच्या घराण्या व्यतिरिक्त इतर घराण्यांचे गाणे शिकणे तर दूरच पण ऐकणे सुद्धा पसंद करत नसत. त्यामुळे ते त्यांच्या घराण्यांच्या गायकीमध्ये पूर्णपणे तयार व्हायचे आणि गुरूची गायकी पूर्णपणे आत्मीयतेने कठोर परिश्रम

करून आत्मसात करायचे. कारण संगीत ही प्रात्यक्षिक कला असल्यामुळे प्रत्येक गोष्टी ह्या लिहिल्या जाऊ शकत नाही. त्यामुळे भारतीय शास्त्रीय संगीतात सिना-ब-सिना तालीम आणि गुरुशिष्य परंपरेला विशेष महत्व आहे. त्यात स्वरलगाव, बंदीशीची ठेवण, रागांची शुद्धता, त्याचे व्याकरण आणि कलात्मक विकास, तांनांचे विभिन्न प्रकार, बोल, बोट, लयीची सुक्ष्मता, इत्यादी गोष्टींसाठी गुरू हा समुख असणे नितांत आवश्यक असतो. त्यामुळे शिष्यांजवळ गुरुविषयी नितांत श्रद्धाभाव, विश्वास व मेहनत करण्याची तीव्र इच्छाशक्ती आणि संयम असणे आवश्यक आहे.

पुर्वीचे गुरूकूल हे शहरापासून दूर निसर्ग सौंदर्याने नटलेल्या वनात असायचे. तिथे गुरूपासून शिष्यांपर्यंत सर्वजन झोपडीत रहायचे. ते सर्व स्वतःची कामे स्वतःहा करायचे. स्वावलंबन हा त्यांच्या जिवाचा पाया होता. सेवाभावी वृत्ती शिष्यांच्या अंगी बांधली जायाची. गुरूची सेवा हाच त्यांचा धर्म होता व गुरू सांगेल तेच शिक्षण, ही वृत्ती होती. गरीब असो वा श्रीमंत, सर्व शिष्य मिळून मिसळून प्रेमाने राहायचे. त्यांचे राहणीमान अत्यंत साधे होते. परंतु सध्या औद्योगिकरणामुळे निसर्गाला मानवाने मागे हटविले आहे. शहरी आणि ग्रामिण संस्कृतीमधील सिमारेषा लुप्त होत आहे. पैसा, प्रतिष्ठा, किर्ती, सन्मान याला भरपूर महत्व प्राप्त झाले आहे. अशा परिस्थितीत शिष्यांचे मन एकाग्र होणे व गुरूवर नितांत श्रद्धा असणे हे फार दुर्मिळ झाले आहे. शरीर सुखासिन व मन उदासिन झाले आहे. संपर्काची साधने उपलब्ध झाल्याने बऱ्याच गोष्टी घरबसल्या मिळू लागल्या आहे. पुर्वी गुरू हाच एकमेव आदर्श शिष्यांसमोर असायचा. परंतु आज मोठ-मोठ्या प्रतिभावंत कलावंतांची गाणी सहजतेने ऐकण्यास मिळू लागली आहे. त्यामुळे आजचा शिष्य स्वतःच्या गुरूचे मूल्यमापन करू लागला आहे. आज चर्चासत्रे, शिबीरे, गंगीतावरील होणारे विपूल लेखन यामुळे त्यांच्यात अर्धवट अवस्थेतच गर्व निर्माण होण्याची शक्यता असते आणि त्यामुळे त्यांची गुरूवरील श्रद्धा डळमळीत होते. आज विभिन्न घराण्याच्या वादंगामुळे साधनेत गोथळ निर्माण होत आहे. पूर्वी इतर घराण्याचे गायन वादन ऐकू नसत. ते एकत्र अर्थी बरोबरच होते. एक ना घड, गाण्यात निघ्या.

अशी आजच्या शिष्यांची अवस्था होताना दिसून येत आहे. प्राचीन शिक्षण पध्दती ही नियमबध्द होती. गुरूच्या निर्देशानुसारच शिष्य रियाज करायचा. गुरू कठोर परिश्रम करून शिष्यांना तयार करायचे.

अगदी पुगतन काळापासून या देशामध्ये कुठलेही शिक्षण घेण्यासाठी गुरूच्या आर्शिवादाची प्रत्येक शिष्याला गरज भासली आहे. संगीत कलेमधील गायन वादन किंवा नृत्य कुठलीही शाखा असो गुरूचे सिना-ब-सिना निर्दर्शनाची नितांत आवश्यकता असते. एक चांगला व दर्जेदार संगीत कलावंत व अभ्यासक बनण्यासाठी गुरू समोर असणे खूप आवश्यक असते. आजच्या काळामध्ये विज्ञानाने जी प्रगती केली आहे त्या प्रगतीमुळे शिष्य आणि गुरूची जी गुरूकूल पध्दती होती ती कुठेतरी खंडीत झाल्यासारखी वाटते आहे. कारण आज विद्यार्थ्यांना लवकर कलावंत व्हावे वाटते. कुठल्याही प्रकारचे ज्ञान संगणकाच्या माध्यमातून अगदी सहजपणे उपलब्ध झालेले आहे. इतकच काय आजकाल प्रत्येकाच्या मोबाईल फोनमध्ये सुध्दा इंटरनेटच्या यु-ट्युबच्या माध्यमातून अगदी हवे तिथे व हवे तेव्हा कुठल्याही रागांची असो वा संगीताची कुठल्याही प्रकारची माहिती व ज्ञान सहज उपलब्ध होत आहे. बरेच लोक, विद्यार्थी व साधक यांचा पुरेपूर उपयोगही करतात. परंतु त्याच्यातून पूर्वीसारखा एखादा मोठा ताकदीचा कलावंत घडतांना आज दिसत नाही. अशावेळी परत आठवते ती प्राचीन गुरू-शिष्य परंपरा. कारण कुठलीही कला शिकतांना त्या कलेतील बारकावे व सादरीकरणाचे कसब ह्या गोष्टी केवळ आणि केवळ गुरूच शिष्यांना उत्तम प्रकारे समजावून सांगू शकतो. कारण ते सर्व बारकावे गुरूच्या स्वतःच्या साधनेतून व मेहनतीतून गुरूंनी मिळविलेल्या असतात. कुठलाही सगणक किंवा यंत्र ह्या गोष्टी या खूबी सांगू शकत नाही किंवा शिकवू शकत नाही. त्यासाठी केवळ गुरूचीच आवश्यकता असते. प्रत्येक गुरूला देखील असेच वाटत असते की, आपला शिष्य हा आपल्यापेक्षा ही मोठा कलावंत व ज्ञानी व्हावा. या प्राजळ भावनेसह जेव्हा एखादा गुरू आपल्या शिष्याला शिकवितो तेव्हा तो शिष्य निश्चितच मोठा कलावंत व ज्ञानी झालेला आपल्या निर्दर्शनास येते. उदा. नृत्य विषयाचे शिक्षण

वेतांना हस्तमुद्रा, पदसंचलन, चेहऱ्याचे हावभाव या सर्व गोष्टी गुरूंच्या समोरच शिष्य उत्तम प्रकारे शिकू शकतो. गायनामध्येही तसेच. स्वरलगाव कसे लावायचे, चेहऱ्याची मुद्रा कशी ठेवायची, कसे बसायचे, रियाज नेमका कसा करायचा, या सर्व गोष्टी गुरू शिष्याला समोर बसूनच उत्तम प्रकारे प्रात्याशिकाद्वारे सांगू शकतो.

उत्तम गुरू मिळणे आणि उत्तर शिष्य मिळणे हे देखील खूप महत्वाचे असते. एखादा साधक ज्या प्रमाणे उत्तम गुरूचा शोध घेतो, त्याचप्रमाणे गुरूदेखील शिष्य निवडतांना त्याची पात्रता तपासूनच आपल्याकडे त्या विद्यार्थ्याला संगीत शिकण्याची परवानगी देतो. त्यासाठी ते शिष्यांची कठोर परिक्षा घेतात, त्यांची मानसिकता, शारीरिक प्रबलता, कला शिकण्याचा ऊद्देश, जिद्द, चिकाटी ह्या सर्व गोष्टी तसेच तारसंनतास तहान भूक विसरून प्रामाणिक संगीत साधना करण्याची तयारी असणे खूप महत्वाचे असायचे. ह्या सर्व गोष्टी ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये आढळतात त्यांनाच पुर्वीचे गुरू शिष्य म्हणून स्विकारत असत. पूर्वी सूर्य बुडाल्याबरोबर लवकर जेवन करून संध्याकाळी ८ वाजता झोपून सकाळी ३ ते ४ वाजता उठून मंद्र स्वरसाधना केली जात असे. त्यामुळे वजनदार व दमदार आवाज तयार होत असे. आता वीज उपलब्ध असल्यामुळे दिवस हा रात्री ११ वाजता संपते. त्यामुळे सकाळी ७-८ वाजेपर्यंत नवी पीढी जागे होण्याचे नाव घेत नाहीत. म्हणून सकाळी ३ ते ६ ही रियाजाची वेळ जणू इतिहासजमान झाली आहे. प्रगत ध्वनीक्षेपक यंत्रणेमुळे दमदार आवाज कमावण्याची तितकी गरजही राहिली नाही. पूर्वी ध्वनिक्षेपकाशिवाय १०० ते २०० श्रोत्यांना ऐकू जाईल एवढा मोठा आवाज कमवावा लागत असे. आज ती परिस्थिती राहिली नाही. दहा हजार श्रोत्यांना स्पष्ट बारकाव्यांसह गायन—वादन एका ठिकाणी बसून ऐकता येईल अशी ध्वनीक्षेपक यंत्रणा आज विज्ञानाने आपणास बहाल केली आहे. जोरकस गायन श्रोत्यांना आवडेनासे झाले आहे आणि रियाजाअभावी तेवढी ताकट आजच्या गायकात दिसून देखील येत नाही. आज संगीत शिकण्याच्या नवनवीन पध्दती विकसित होत आहेत. आज गुरूकुळातील शिक्षण आणि विद्यालय—महाविद्यालयातील शिक्षण या दोघांमध्ये सुवर्णमध्ये काढून

स्वतःची अशी खास शिक्षणापध्दती किती जण शोधतील हा ही एक प्रश्नच आहे.

आजच्या शिष्य सुखामिन व दुसऱ्यावर अवलंबून असल्यामुळे त्यांच्या हातून गुरूसेवा किती खडतर साधना होणे अशक्य झाले आहे. सध्याच्या काळात उच्च गृहणीमान हे प्राथमिक गरजांमध्ये मोडतांना दिसून येत आहे. झोपायला गाठी, खायला नमनमीत पदार्थ, करमणुकीला टीव्ही, संपर्कासाठी मोबाईल, घालायला नवनवीन कपडे, येण्या—जाण्यासाठी नवीन वाहने या सर्व प्राथमिक गरज झाल्या आहेत. वॉशिंग मशिन, डबरी, केसांसाठी तेल, शांभू याही प्राथमिक गरजा झाल्या आहे. या गरजा शिष्यांच्याच नव्हे तर गुरूंच्याही झाल्या आहेत. हा सर्व प्रश्न सांभाळतां—सांभाळता स्वरनाट्यांचा प्रश्न सांभाळणे हे फार कठीण झाले आहे. इतक्या सर्व गोष्टींचा त्याग करून स्वगांची साधना करणे आज खूप कठीण झाले आहे. आजच्या विज्ञान युगात कुठलीही कला शिकण्यासाठी जरी आपल्याला अनेकविध साधने उपलब्ध असली तरी एक संमूह कलावंत घडण्यासाठी एका चांगल्या गुरूची व शिष्याची नितांत आवश्यकता असते आणि त्यासाठी गुरू—शिष्य परंपरेला पर्याय नाही. आज भारतीय शास्त्रीय संगीतात गुरूशिष्य परंपरा आणि वरना पध्दती या दोघींने गुण लक्षात घेता आज संस्थागत शिक्षण प्रणालीला सक्षम करण्याचे कार्य आई.टी.सी., श्रीराम भारतीय कला केंद्र, कथक, गांधर्व मंडळ इत्यादी अनेक संगीत संस्था करतांना दिसून येत आहे. आई.टी.सी. ने कलकत्यात संगीत रिसर्च अकादमी स्थापन केल्या काही वर्षांपासून या दिशेने कार्य सुरू केले आहे. ज्याप्रमाणे प्राचीन गुरूकुल होते त्याच प्रकारचे तातावरण आणि शिक्षण देण्याचे प्रयत्न इथे केल्या जात आहे. सोबतच पूर्णे विश्वविद्यालयात देखील गुरूकुल पध्दतीचा अंतर्भाव करून घेतला आहे. येथे विद्यार्थी येथील एका गुरूची निवड करून त्यांच्या परी जाऊन आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करतात. त्यामुळे त्यांना गुरूंच्या सहवासात राहून अधिक सखोलतेने संगीतातील सूक्ष्म गोष्टींचे अध्ययन करता येत आहे. त्यांच्यावर गुरूंचे बारीक लक्ष असल्यामुळे येथून नागले कलाकार तयार होतांना

विद्युत गीत आदि

आज देश में अनेक विद्यार्थी जहाँ पुरुषों की व्यवसायिकशिक्षा पुराने पारंपरिक साधनों के माध्यम से प्राप्त की जा रही है, वहीं महिलाओं को संगीत शिक्षण के माध्यम से आगे बढ़ने का अवसर प्राप्त हो रहा है। आज पुरुषों के पारंपरिक व्यवसाय के अलावा वे अनेक नए व्यवसायों में भी कार्यरत हैं। संगीत के माध्यम से वे अपने जीवन को और भी अधिक रोचक बना सकते हैं। संगीत के माध्यम से वे अपने जीवन को और भी अधिक रोचक बना सकते हैं। संगीत के माध्यम से वे अपने जीवन को और भी अधिक रोचक बना सकते हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) संगीत शास्त्र - बसन्त
- 2) भारत संगीत एक ऐतिहासिक विश्लेषण
- 3) संगीत का इतिहास - डॉ. मन्मथ शर्मा
- 4) संगीत का इतिहास - डॉ. मन्मथ शर्मा

□□□

30

समस्या नाटक की रचना प्रक्रिया

डॉ. बाळासाहेब सोनवणे
शोध निर्देशक

श्री. नानासाहेब चोरमले
शोध छात्र

प्रस्तावना—

समस्या-नाटक यथार्थवादी नाट्यभाषा की एक विशिष्ट पद्धति है। आधुनिक समाज पर नये यथार्थवाद और वैज्ञानिक बुद्धिवाद के संयोग से नाटक की नूतन शैली के रूप में सन् १९२०-३० ई. के आसपास हिंदी में कृपानाथ मिश्र ने 'मणिगोस्वामी' तथा लक्ष्मीनाथयण मिश्र ने 'संन्यासी' नाट्यकृतियों के रूप में जो प्रयोग किये उससे समस्या-नाटक की भास अवाप्त गति से फलित हुई। प्राचीन जीवनदर्शन का विशेष और आधुनिक जीवनदर्शन को अपनाने के साथ हिंदी के इन नाटकों ने नाट्य शिल्प और अभिव्यंजना शैली की परंपरागत पद्धति का भी बहिष्कार किया। इससे आलोच्य नाटकों को नया कलेवर प्राप्त हुआ। पश्चात्य नाट्यचिंतन और शैली, शिल्प के प्रभाव तथा यथार्थवादी चेतना के अनुरूप हिंदी समस्या नाटकों के शिल्प और अभिव्यंजना के प्रतिमानों में क्रान्तिकारी परिवर्तन हुए। अपने नव रचना-विधान से विभूषित ये नाटक चिंतन एवं संरचना के संदर्भ में अन्य नाटकों से अपना अलगाव रखते हैं।

समस्या-नाटक की रचना प्रक्रिया —

यहाँ पर हम हिंदी के कतिपय समस्या-नाटककारों द्वारा रचित नाट्यकृतियों के अध्ययन से उन प्रतिमानों या नाट्य-तत्वों को समझने का प्रयास करेंगे जिनके कारण समस्या नाटक एक नूतन नाट्यभाषा के रूप में विकसित हुआ।

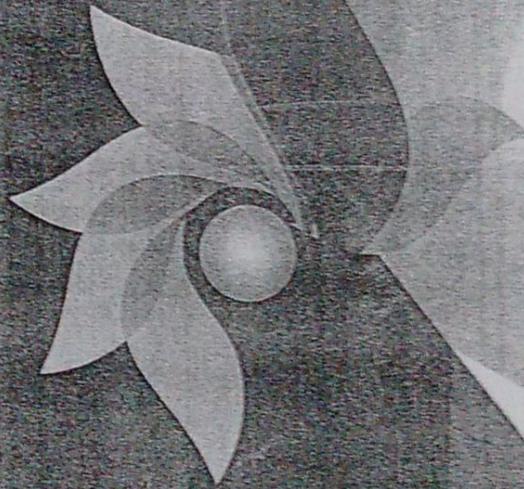

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावाती®

International Multilingual Research Journal
Issue-22, Vol-03 April to June 2018

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

संगीत द्वारा रोग निवारण

सुशील अ. वावरकर

सहा. प्राध्यापक

श्री गणेश कला महाविद्यालय,
शिवणी-कुंभारी ता. जि. अकोला.

संगीत मानव जीवन के एक सहज आनंद की अनुभूती है। प्रकृती के कण कण में संगीत समाया हुआ है। इसलिए संगीत को सर्वोत्कृष्ट ललित कला माना जाता है। प्राचीन काल से ही मानव अपने मन के भावों को गाकर, बजाकर या नाचकर अभिव्यक्त करता आ रहा है। अपने जीवन की अनेक घटनाओं को तथा अपने सुख-दुःख को मानव संगीत के माध्यम से अभिव्यक्त करता आ रहा है। और संगीत के द्वारा ही अपनी बौद्धिक, शारिरीक, सामाजिक प्रगती आसानीसे कर पाया है। आज संगीत मनोरंजन से उपर उठकर तणाव से मुक्ती पाने का एक साधन बना है। ऐसा पाया गया है की हर चेतन जीव संगीत की मधुर ध्वनी से प्रभावित हो जाता है। पेड़-पौधे, पशु-पक्षी, मानव सभी संगीत से प्रभावित होते हैं। संगीत में गीत, वाद्य तथा नृत्य तीनों कलाओं का समावेश होता है ऐसा 'संगीत रत्नाकर' ग्रंथ में पं. शारंगदेव ने लिखा है।

आज संगीत का महत्व मानव जीवन एवं विद्यालय पाठ्यक्रम में भी बढ़ रहा है। भारत में ही नहीं विदेशों में भी संगीत पर पर्याप्त शोध हो रहा है। आज संगीत के माध्यम से विज्ञान, मनोविज्ञान तथा आर्युविज्ञान (Medical Science) द्वारा विविध शारिरीक एवं मानसिक रोगों पर उपचार एवं शोधकार्य किये जा रहे हैं। जैसे - यदी बहुत समय तक मानसिक तनाव रहने पर विभिन्न प्रकार की पाचन सम्बन्धी समस्या, पेट चिकार आदी का कारण हो सकता है। मानसिक तणाव को दूर करने में संगीत काफी लाभदायी सिद्ध हो

सकता है। आज संगीतोपचार (Music Therapy) द्वारा अनेक असाध्य रोग दूर हो रहे हैं। काफी समय से मनोवैज्ञानिक तथा मनोचिकित्सक संगीत की रोगनाशक शक्तियों पर प्रयोग कर रहे हैं, जिसके महत्वपूर्ण परिणाम प्राप्त हो रहे हैं। जिसके फलस्वरूप संगीत चिकित्सा विज्ञान नामक नविन धारा का विकास हुआ है। जिसके द्वारा स्नायुविक तथा मानसिक विकृती से पीडीत रोगियों का उपचार और अनेक असाध्य रोगों से पीडीत रोगियोंका उपचार भी सम्भव हुआ है। अतः हम कह सकते हैं की, "Music is the Medicine of Mind" प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक डॉ. ए. ए. कादरी का कहना है की ८०% से ८५% रोग यह मानसिक स्वास्थ्य पर अवलंबित है।

प्राचीन काल से ही संगीत द्वारा कई बिमारियों को दूर किया जा रहा है। डॉ. उमेश जोशी द्वारा लिखित पुस्तक 'भारतीय संगीत का इतिहास' में उल्लेखित है की, ताम्रयुग में किसी व्यक्ति के बिमार पडने पर उसका इलाज दवाईयों से न करते हुये संगीत द्वारा किया जाता था। और व्यक्ति स्वस्थ हो जाता था। यह कोई आश्चर्य की बात नहीं, क्योंकि संगीत ध्वनी रक्तचाप, हृदय की उलझन तथा तणाव को कम करता है। सामवेद में रोगों के निवारण हेतु रागों का प्रयोग किया जाता था ऐसा विधान मिलता है। मोगल काल में भी संगीत से रोगोपचार की परंपरा थी। उस समय के संगीतज्ञ यह जानते थे की कोणसा राग गाने से किस प्रकार का रोग ठिक हो सकता है। इसी कारण तानसेन के शरीर में दिपक राग गाये जाने से उत्पन्न हुये हानिकारक प्रभाव को कम करने के लिये उनकी सुपुत्री तथा गुरुभगिनी ने 'मेघ राग' गाकर उसे ठिक किया था।

बीसवी सदी में संगीत का उपयोग चिकित्सा के रूप में होने लगा है। ऑक्सफोर्ड डिक्शनरी :- "Music is an art of combining sounds with a view to beauty from & expression of emotion. Emotion & will are the driving forces which create inspiration knowledge & beauty of music." कई साल पहले एक महान आयुर्वेदाचार्य

पंडीत तारानाथ ने संगीत चिकित्सा विज्ञान (Theory of Music Therapy) के सिद्धांत को प्रतिपादित किया तथा उपहास के पात्र बने। लेकिन आज उनके द्वारा प्राप्त उपलब्धियों व निष्कर्षों को भारत व विदेशों में चिकित्सक स्वीकार कर रहे हैं। डॉ. मंजुळा का विचार है की This form of therapy can also be of great use in aiding deaddiction. भारतीय संगीत की कोई भी विधा हो उससे मानव शरीर पर अलग-अलग प्रभाव दिखाई देते हैं। गायन द्वारा श्वसन क्रिया बढ़ाने में मदद होती है। वाद्यवादन जैसे - तबला, ढोल आदी से मांसपेशियाँ सुगठित व सुडौल रहती हैं। ताल और लय भी रोगों को दूर करने में सहायक सिद्ध हुये हैं। यदि पित्त का रोग हो तो ताल की गति धीमी होनी चाहिये, जिससे रोगी की नाडी की गति सामान्य अवस्था में आ जायेंगी और हृदय की गति ठिक होगी। वायु प्रधान रोग में भी ताल की गति धीमी रहनी चाहिए। कफ जन्य रोगों में ताल की गति को दृढ़ रखते हैं तो रोगी के रक्तसंचार में वृद्धि आता है।

भारतीय संगीत के सात स्वरोंसे वातदोषों द्वारा उत्पन्न रोगों को दूर किया जा सकता यह विधान डॉ. जैक्सन पॉल ने अपनी पुस्तक 'संगीत चिकित्सा' में बताया है। की,

- सा - पित्त के रोगों को दूर करता है।
- रे - पित्त तथा कफ प्रधान रोगों को दूर करता है।
- ग - पित्त के रोगों को दूर करता है।
- म - वात, कफ प्रधान रोगों को दूर करता है।
- प - कफ प्रधान रोगों को दूर करता है।
- ध - स्वर की प्रकृति चित्त को प्रसन्न करनेवाली तथा उदासीन दोनों ही हैं और वीभत्स्य रसप्रधान है।

अतः यह कफ तथा वातप्रधान रोगों को दूर करता है।

- नि - स्वर से करुण रस की उत्पत्ती होती है। अतः यह शरीर स्थित चंचलता अर्थात् वात प्रधान रोगों को दूर करता है।

पाश्चात्य देशों में संगीत चिकित्सा एक अधिक वैज्ञानिक

तरिके से अभ्यास में आनेवाली विद्या है। जिसका प्रयोग विविध आयु असमर्थता (Disability) या संगीत की पृष्ठभूमि के व्यक्तियों पर किया जाता है। मानसिक या शारीरिक विकलांगता अधिगमन सम्बन्धी असमर्थता (Learning disabilities), संवेदी क्षति (Sensory impairments), व्यवहार सम्बन्धी, समस्याओं, संवेगात्मक उत्तेजना, आदी से पिडीत बालकों का उपचार संगीत की सहाय्यता से किया जाता है। इसके अतिरिक्त प्रसव दर्द या पीडा के प्रबन्धन तथा तणाव को कम करने में संगीत चिकित्सा का सकारात्मक प्रयोग होता है। नशा करनेवाले तथा मानसिक रोगी भी Music Therapy से बहुत लाभान्वित होते हैं। भारत में Raga Research Center in Chennai में अनेक मनोचिकित्सक, मनोवैज्ञानिक तथा संगीतज्ञ संगीत चिकित्सा में विविध रागों के प्रयोग के बारे में शोध कर रहे हैं। डॉ. मंजुळा के मतानुसार संगीत का औषधी (Medicine) के रूप में सर्वाधिक प्रभाव तब पडता है, जब रोगी संगीत को श्रवण मात्र ही नहीं करता बल्कि स्वयं गायन या वादन भी करता है।

डॉ. गौतमदास जो एक मनोचिकित्सक हैं तथा Institute of Behaviour Analysis & Management के प्रबंध सलाहकार भी हैं, राग अनुसन्धान केन्द्र के सहयोग से व्यक्तियों की मानसिक स्थिती पर कर्नाटक संगीत के प्रभाव का मूल्यांकन करने का कार्य कर रहे हैं।

भारतीय संगीत वाद्यों जैसे - वीणा, बासरी, सितार, वायलिन, सारंगी और शहनाई के उपयोग से अनिद्रा (Insomnia), गाँठिया (Rheumatism), सिर दर्द व अन्य कष्टकर स्थितीयाँ, पारकिन्सन्स रोग आदी शारीरिक विकार पर बहुत लाभकारक सिद्ध हुये हैं। इस प्रकार शास्त्रीय संगीत के कुछ रोगों में विशिष्ट रोगहरण शक्तियाँ होती हैं। जैसे -

- १) राग - मुलतानी, रामकली, तिलंग, बिलावल, पूराने तथा क्षयकरी (Degenerative) रोगों जैसे टीबी, केन्सर, आदीपर अच्छा

प्रभाव डालते है।

- २) आसावरी राग नपुंसकता का उपचार करता है।
- ३) राग दरबारी कान्हडा हिस्टोरिया तथा गर्भाशय से सम्बंधित समस्याओं से प्रस्त बालिकाओं और महिलाओं को लाभदायी है।
- ४) राग मेघमल्हार कई दिनों तक नियमित रूप से सतार पर सुना जाये तो संधिवातीय विकारों को ठीक करने में लाभदायी है।
- ५) भैरवी, तोडी, पूरीया, बिहाग, मालकंस राग तनाव व दबाव से सम्बंधित रोगों से मुक्ति दिलाते है।
- ६) तीव्र खोंसी पर राग भैरवी लाभदायी है।
- ७) राग कामोद और अडाना सुस्ती और अवसाद मनोदशा (Depressive Moods) पर उपकारक है।

पं. ओंकारनाथ ठाकुर ने पुरिया राग गाकर इटली के राजा का अनिद्रा का रोग दूर किया। उसीप्रकार शेर को संगीत के द्वारा शांत किया और वश में किया। एक कैंसर पिडीत मरणासन्न बालक को पं. जसराजजी ने एक घंटा संगीत सुनाकर चलने लायक कर दिया था ओर वह बालक एक महीना दस दिन जीवित रहा। रागों से रागों के उपचार में पं. श्रीराम शर्मा ने "शब्द ब्रम्ह नाद ब्रम्ह" इस वाङ्मय में लिखा है की आसावरी राग से सरदर्द दूर होता है, वीणापर राग जयजयवंती की धून बजाने से लकवा कि शिकायत दूर होती है। संगीत द्वारा ध्यान, प्राणायाम, भजन, सत्संग आदि करने से निरन्तर स्वास्थ लाभ मिलता है। इसी लिए आज के चिकित्सक रोगी को उपचार के अतिरिक्त मानसिक शांति, प्रसन्नचित रहने के लिये योग, ध्यान, मंत्र, संगीत आदी की सलाह देते है।

उपरोक्त समस्त विश्लेषण के आधार पर हम कह सकते है की, संगीत में वह शक्ति है जो मनुष्य में नई ऊर्जा का संचार करती है। संगीत मनुष्य के शरीर पर शारीरिक तथा मानसिक दोनों ही तरह से स्वास्थ वर्धक प्रभाव डालता है। तथा रोगों को दूर करने मे सहाय्यक सिद्ध होता है। जिस प्रकार शरीर को स्वस्थ रखने के लिए पोष्टीक भोजन की आवश्यकता होती है उसी तरह आत्मा को स्वस्थ रखने

के लिए पवित्र संगीत की आवश्यकता होती है। और दोनों का मिलाप मनुष्य को निरोगी एवम् स्वस्थ रखने में सहायक सिद्ध होगा। अतः हम कह सकते है की संगीत के जरीए मानव अपनी अनेक व्यथियोंका निवारण कर अपने जीवन में आनंद की प्राप्ति कर सकता है।

संदर्भ सूची :-

- १) भारतीय संगीत शिक्षण प्रणाली एवं उसका वर्तमान स्तर - प्रथम संस्करण १९९० - डॉ. मधुबाला सक्सेना (प्रकाशन - हरियाणा साहित्य अकादमी चण्डीगढ़)
- २) संगीत शिक्षा अंक - जनवरी-फरवरी १९८८ - लक्ष्मीनारायण गर्ग, बाळकृष्ण गर्ग (प्रकाशक - संगीत कार्यालय हाथरस)
- ३) संगीत शोधलेख अंक - जनवरी-फरवरी १९९५ - लक्ष्मीनारायण गर्ग, मुकेश गर्ग (प्रकाशक - संगीत कार्यालय हाथरस)
- ४) संगीत मैनुअल - २००२ डॉ. मृत्युंजय शर्मा, राम नारायण त्रिपाठी (प्रकाशक - एच. जी. पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली)
- ५) आधुनिक समय में भारतीय शास्त्रीय संगीत - डॉ. जया शर्मा.
- ६) संगीत निबंधावली - लक्ष्मीनारायण गर्ग.
- ७) संगीत निबंधमाला - पं. जगदीश नारायण पाठक.
- ८) संगीत चिकित्सा - डॉ. सतीश वर्मा.

□□□